

احوال و آثار شیخ عبدالحق محدث دہلوی

جناب شیخ ابوالحق محدث دہلوی القادری یکی از بزرگ‌ترین و برجستہ ترین مشائخ و صوفیان و عالمان عصر خود بہ حساب می‌آید۔ ہر چند وی نویسنده و مورخ نامی بوده است ولی علت شهرت وی بیشتر بہ سبب دستگاہ کامل بر علوم حدیث بوده است بدین جهت لغت محدث جزء سمش شدہ است و مقام و مرتبہ اش میان عالمان و اولیان زمان وی بخصوص در شبہ قارہ ہند و پاکستان نمایاں و ممتاز ساخت۔

آقای عبدالحق در سال ۹۵۸ھ در شہر تاریخی دہلی چشم بہ جہاں باز کرد و فقط سن بیست سالگی در تمام علوم عصر خویش عبور و مہارت بہ سزا داشت۔ بہ سبب استعداد و لیاقت شائستہ ای کہ داشتہ باد بزودی از دربار اکبری پیوستہ شد۔ و رودی در دربار اکبر کبیر در سال ۹۹۲ھجری اتفاق افتاد و وی بہ حلقہ دانشمندان از قبیل ابوالفیض فیضی، ابوالفضل علّامی، عبدالقادر بدایونی، ابوالفتح گیلانی شدند۔ در ۹۹۶ھجری راہ حجاز در پیش گرفت و پس از ادای حج چند سال در مکہ و مدینہ تور کرد و نزد نامدارترین علمای حدیث مانند شیخ عبدالوہاب متقی و دیگران کسب فیض نمود و چون بدیار خود بازگشت، کسوت درویشی پوشیدہ و کنج عزلت گزید و بارشاد و ہدایت خلق و تالیف آثار گرانمایہ خود پرداخت و

همچنان مشغول تصنیف و تالیف و تتبع و تحقیق بود تا در ۱۰۵۲ هجری (عهد شاهجهان) سپراز
عمری طولانی زندگی را بدر و گفت و در دهللی بنحاک سپرده شد وی نویسنده پرکار بوده و در علوم
مختلف بخصوص در علوم دینی آثار بسیار بیادگار گذاشته است - بقول مؤلف شاهجهان
نامه که با وی معاصر بوده تعداد آثارش بالغ بر صد مجلد بوده که از اینطور قرار می گیرد -

اخبار الاخیار، مدارج النبوة، جذب القلوب الی دارالحجوب، تکمیل
الایمان و تقویة الایمان، آداب الصالحین، حلیة سید المرسلین،
زاد المتقین، مرجع البحرین و جامع الطریقین، رساله مکاتب در علم
سلوک، دستور فائض النور لمعات (شرح مشکاة و مدینه سلیمه) -

آن عقل کجا که در کمال تو رسد آن روح کجا که در جلال تو رسد
گیرم که تو پرده از جمال آن دیده کجا که در جمال تو رسد

مؤلف مذکور سخن خود را افزوده در مقدمه کتاب تاریخ بنام تاریخ حقی با کمال
صداقت اعتراف نموده است که این قسمت را از تاریخ مذکور کلمه بکلمه رونویس کرده و از
هر گونه دخل و تصرفی در آن اجتناب کرده و در مورد تاریخ هند از شهاب الدین محمد غوری تا
ناصر الدین محمود نوشته است از "طبقات ناصری" تلخیص کرده و حوادثی که از عهد غیاث
الدین بلبن تا زمان فیروز شاه تغلق اتفاق افتاده از تاریخ فیروز شاهی برنی، اقتباس نموده
و برای وقایع بعد از فیروز شاه تغلق تا سلطان بهلول لودی تاریخ بهادر شاهی را مورد
استفاده خود قرار داده است - موضوع این تاریخ خیلی پیش پا افتاده و مانند طبقات
اکبری شامل تاریخ عمومی پادشاهان مسلمان هندوستان تعلق دارد و هم اگر از نظر محتویات
تاریخ حقی را مطالعه کنیم که آن نیز کم و بیش طبقات اکبری مطابقت دارد فقط و اقایع

دوره اکبری در این تاریخ تا چهار سال (از سال ۳۸ تا سال ۴۲ سلطنت اکبر شاه)
موضوع تاریخ حقی و طبقه دهللی طبقات اکبری یکی است این باب جاوی تاریخ فرمان
روایان مسلمان دهللی از شهاب الدین محمد غوری (۵۶۹-۶۵۲ هـ) تا ۴۲ سال سلطنت
جلال الدین محمد اکبر تیموری (۱۰۰۵ هجری) است -

تاریخ مذکور مشتمل بر تمام طبقات پادشاهان مسلمان است که از حوزه اقتدار
امپراطوران دهللی خارج بودند شرح حوادث باختصار گرا سیده است و در باب دوم تاریخ
حقی مشتمل است بر طبقه بنگال و طبقه جوئیور و طبقه مالوه و طبقه گجرات و طبقه دکن
و طبقه ملتان و طبقه کشمیر و طبقه سند و جزء آن -

سبک نویسی: - سبک نویسی آن نشن و عاری از لطافت نیست و نشی دلکش و
روان و دور از گزاف گوئی هائی منشیانه دارد - چنانکه از نمونه زیر آشکار است:

”ناگاه در شهر شوال سنه ثلث و متن تبعماء بازهای سلطنت همایون بر سر ممالک هندوستان
سایه سعادت و اکرامت انداخت و غبار وحشت و پریشانی که بر جمال دولت این
سلطنت ابد مدت نشسته بود بآب تسکین و جمعیت شسته شد و جانی نودر قالب مملکت در
آمده موجب سرود و عیش و کامرانی و شکرگزاری خاص و عام گشت و امیدهای تازه و آرزو
های بی اندازه از بواطن امراء و فقراء سر بر زد هنوز شش ماه کامل از قدم مسرت لزوم
همایونی نگذشته بود که وقت شام در قلعه دین پناه دهللی بر کشک لعل که از بناهای سلطانی
بود و بقصد تعظیم استماع اذان مغرب خواست که جلوس فرید ناگاه پای سریر فرسای
ببلغزید و از آن بلندی بر زمین افتاد همان ساعت با بعد از چند روز طائر روح پر فتوح

باشیان جنت پرید -

از مطالعه و بررسی دقیق قسمتهای پراکنده ای از این کتاب که در "فهرست مؤرخین دوره اسلامی هند" تالیف الثبوت بدست رسیده است، برمیآید که نشر این تاریخ از نمونه های متین و دلنشین فارسی است و از حیث سلاست و استحکام انشاء باید در شمار بهترین آثار ادبی دوره تیموریان هند قرار گیرد در این کتاب زبده های لفظی و بازی الفاظ سخت نادر است مؤلف که پنج سال پیش از جلوس اکبر شاه چشم بجهان گشوده و در زبان خود بتقوی و پرهیزگاری معروف بوده، تاریخ عصر اکبر (۹۶۳-۱۰۰۵ هـ) را بر اساس مسموعات و مشهودات شخصی و در عین صداقت و درستی نوشته و برای مؤرخین آینده گنجینه گرانهای از اطلاعات دست اول فراهم آورده است تاریخ حقی از مستند ترین مدارک موجود مانند طبقات ناصری و تاریخ فیروز شاهی برنی و تاریخ بهادر شاهی استفاده کرده است - طبقات اکبری نیز که در همین موضوع و جامع تمام منابع تاریخ حقی میباشد، در دست است آنچه میتواند سبب اهمیت و اعتبار این تاریخ باشد شرح و قالیع نخستین چهل و دو سال سلطنت اکبر شاه است علاوه بر آن تاریخ حقی که تالیف یک مسرد گوشه گیر و فقیری میباشد از شایبه غرض و رزی و تملق خالی است و برای کشف حقیقت و آگاهی به تاریخ واقعی عصر اکبری تواند محل اعتماد دانشمندان تاریخ هند باشد - نسخه ای از این منظومه تاریخی مذمومی است -

اخبار الاخیار: این سخن در حاضران گرفت همه در گریه شدند آنگاه این دو مصرع

بگفت که -

بر عشق تو و بر تو نظر خواهم کرد جان در غم تو ز یروز بر خواهم کرد

بر درود لے بخاک در خواہم شد بر عشق سری ز گور بر خواہم کرد

اخبار الاخیار فی اسرار الابرار نام شد و در تقریب توصیف حد و اندازه را نگاہدا
شته و طریقہ مبالغہ را فرو گذاشته آنچه مناسب حال ہر یک بود نگاشته آمد و آنچه از تصنیفات
و تالیفات و مکاتیب و رسائل ایشان کہ در معاملات طریقت و مکاشفات حقیقت یا در
عظ و نصیحت و ارشاد و تربیت در نظر رسید البتہ چیزی از وی ثبت گردید و اگر چه در بعض
مواضع بسبب اشتغال بر فوائد و منافع بکثرت انجامیدہ مساق کلام از اساق انتظام
برآمدہ باشد۔

اخبار الاخیار فی احوال الابرار در ذکر احوال مشائخ و علماء صلحاء این دیار نسخہ
اصل مقدار پانزدہ ہزار بیت بود و متوسط دو از دہ ہزار و منتخب آخر کہ قرار یافته نہ ہزار و
کسری و مثبت دریں مجموعہ نسخہ متوسط است اگر چه بہ حسب لفظ و عبارت نہ در ال مرتبہ
است ولیکن بہ سبب اشتغال بر احوال و حکایت و کلمات بزرگان بغایت شیوع و اشتہار
موسوم گشتہ است۔

طبقہ اول:- در ذکر خواجه بزرگ معین الحق والدین ہر حلقہ مشائخ کبار و اقدام مسلسلہ
چشتیہ این دیار است و اہل عصر او از خلفاء و مریدان و غیر ہم تعین پذیرفتہ۔

طبقہ دوم:- در ذکر فرید الحق والدین گنج شکر و معاصران ایشان مقرر شدہ۔

طبقہ سوم:- از زبان شیخ نصیر الدین محمود چراغ دہلی و اہل زمان ایشان ثبت یافته و
کذا علی ہذا الترتیب الی عصر تا ہذا رحمۃ اللہ علیہم اجمعین بعد ازان ذکر جماعہ از مجاہدیب بی
ملاحظہ تقدیم و تاخر و چہنمین جماعہ از صالحات بی ملاحظہ مذکورند بورد گشت و خاتمہ در ذکر بعض

از اسلاف کاتب حروف و مجمل از احوال ایشان رحمة علیهم و تفصیل احوال والد ماجد قدس سره و تقسیم آن با جزای کدام بعضی از ماجرایی خود و مناجات بدرگاه مجیب الدعوت و تحم کتاب بیعت سید کائنات شهبان پادشاه الحق محمود نیست که اگر فقیری وقت خود را بدان خوش کند جای آن دارد اگر مساکنی مطلوب خویش از آن طلبد امید که روئی بحرمان نیارد باشد که بقول درگاه مقبول:-

دارم امید از خدای جهان که دهد از قبول خویش شان
 سوئی اهل دلش روان سازد جایی او در میان جان سازد
 بفقیری چون فقیری نیست جز توام حج و حجگیری نیست
 نظر رحمتی بمن فرما بر دم لطف خویشتن فرما

مدارج البهوت در جات الفتوة:- موضوع این کتاب بزرگ سیرت و شرح زندگانی پیغمبر اسلام است این کتاب توسط یکی از نویسندگان کثیر التالیف دوره تیموریان بزرگ هند و پاکستان شیخ عبدالحق مؤلف تاریخ حقی برشته تالیف در آمده است و از بهترین و جامع ترین کتب فارسی در سیرت و مغازی رسول اکرم بشمار میرود.

جذب القلوب الی دیار المحبوب:- یکی از معروفترین تواریخ مذحبی این دوره اکبری، جذب القلوب الی دیار المحبوب است که توسط شیخ عبدالحق محدث دهلوی مؤلف تاریخ حقی سال ۹۹۸ ه در مدینه آغاز شده و سال ۱۰۰۱ ه در حلی با تمام رسیده است این کتاب شامل تاریخ مدینه است و قالیع و حوادث زندگانی پیغمبر اسلام را نیز در بردارد تاریخ مدینه مطهره در بیان اسما، فضایل و مناقب این بلد کریم و احوال ساکنان وی از

زمان قدیم ذکر فضائل مسجد منیف و مقامات مشہور کہ و احکام و آداب زیارت قبر شریف و
اقامت در آن عالی مقام و رجوع بوطن بالخیر و السلام و بسط کلام در اثبات انبیاء و ذکر
فضائل و آداب صلوة، برسید المرسلین و ذکر بعض صلوات ماثوره از صحابہ و سلف صالحین
و این کتاب در متانت و رصانت الفاظ موافق شرافت و کرامت معانی آن نزدیک
بدرجہ قبول اہل وصول واقع شدہ است۔

لمعات التبیح فی شرح مشکاة المصابیح و هو بل و اعظم و اطول و اکبر ہذہ التھیفات و قد جاء
بتوفیق اللہ و تائیدہ کتابا حاملا شاملا مفیدا نافعا فی شرح الاحادیث النبویہ علی مصدرها
الصلوة و التحیہ مشتملہ علی تحقیقات مفیدہ و تدقیقات بدیعہ و فوائد مشریفہ و نکات لطیفہ و
احوال کیفیات مکتوبہ فی دہلچہ من ثمانین الف بیت۔

جامع البرکات منتخب شرح المشکات مجموعہ آمدہ است شامل فواید کثیرہ دعواید
عزیزہ در ہر باب یک دو متن حدیث ذکر کردہ و در باقی احادیث بر مضامین آن اختصار
کردہ و اختصار نمودہ شدہ است و در تنقیح و تہذیب و ضبط و ربط راجح و فائق و در حجم
ضخامت زیادہ از آن نیز بہ تائید و نصرت الہی سبحانہ شرحی نفیس لطیف مہذب
مرغوب و مقبول آمدہ درین کتاب اعمال شریفہ حضرت نبوت را از عبادت و عادات با
احادیث اثبات کردہ۔

زاد المتقین :- فی سلوک طریق الیقین در احوال شیخ عارف کامل متبع علی متقی و خلیفہ
راستین وی شیخ ولی مقتدا عبد الوہاب متقی قدس اللہ سرہما و بعض دیگر از مشائخ از دیار
عرب و عجم و اہل حریم شریفین زادہما اللہ نثریفا و تعظیما رسالہ ایت مفید و نافع

سرقاصدان صراط مستقیم و سالکان طریق قویم را درین رساله تقریب بعضی احوال این
غریب و تشریف بخدمت حضرت شیخ مذکور شده است۔

آداب الصالحین:۔ منتخب از ربع العادات از کتاب احیاء العلوم الدین آداب اکل و
شرب و منام و معاشرت و مصاحبت با صناف انام از ازدواج و اولاد و اصحاب و خدام
است۔

مرج البحرین فی الجمع بین الطریقین:۔ در جمع میان شریعت و حقیقت و ذکر بعضی از
اوضاع افعال مشائخ صوفیه قدس اللہ اسرارهم و مواخذہ فقہا برایشان و توجیہ از آن
رساله است مفید و نافع در تحصیل اعتقاد صحیح و حق مرتح خاکی عبارتی و حسن بیان نیست۔
تکمیل الایمان و تقویۃ الایقان:۔ در بیان عقاید اہل سنت و جماعت با ایراد عبارت
عربی عقاید و شرح آن بہ زبان فارسی با ذکر فوائد شریفہ و نکات لطیفہ و ربط کلام در بعضی
مسائل خصوصاً مسئلہ خلافت۔ ملاحظہ بفرمائید۔

جہاں تاریک شد از ظلمت ظلم سیه کاران
بیا و عالمی را روشن از نور تجلاکن
زین خرد بیگانہ میباید شدن
و مست در دیوانگی باید زدن

رسالہ دیگر در نمود و مناظرہ کہ تسوید آن پیش از آن در اثناے طالب علمی
صورت یافتہ بود و بہ تبیض و ترتیب و تنسیخ آن نیز بعد از آن اتمام یافت و اکنون بعد از
توالیف سخن تمام کنیم و چون در رسامی آن رسالہ جدا سنی بہ تالیف قلب الالیف بکتاہ

فهرست التالیف نوشته شده بود به همان صورت نقل کنم و چون آن کتب و رسائل درهم
بود بعضی به لفظ عربی و پاره به زبان فارسی وصف عربی به عربی کرده شد و فارسی به فارسی -
فرزندان و یاران او که مجموعه فضل و کمال و جامع مراتب علم و حال کتب علوم
دین و ابواب و فصول کتاب بعضی اصحاب فضل و کرم که اهتمام ایشان فضل و علم و عنایتی
بحال این ضعیف داشتند بعضی از مسودات این مسکین را طلب می نمودند تا مطالعه کنند نیز
هر کس از این الواو که بر مانده ام هر چه خوش دارد فائده بردارد و عدم استطاعت و ضعف
بالی و شناخت حالی و تصور نظری و فتور فکری ملتزم از اهل فضل و ارباب کرم آنکه عیوب به
پوشند -

المختصر شیخ عبدالحق محدث دهلوی یکی از نابغه روزگار بوده و بعلاوه مهارت و
عبور بر علوم های دینی و مذهبی در علوم متداوله هم دستگاہ کامل داشته و آثاری که وی پشت
سر خود گذاشته اند نشانگر خدمات شسایانی وی در زبان و ادبیات فارسی به حساب می
آید -

